

HILVERSOMS HISTORIE

Huizen in Hilversum

door
Egbert Pelgrim

Het onderstaande artikel is geschreven door Drs Egbert Pelgrim (1956). Het artikel is te beschouwen als een uitvloeisel van zijn doktoraalscriptie historische geografie die hij in 1987 afrondde en die handelt over 'De ontwikkeling van de industrie in Hilversum van 1830-1914'. De aanleiding voor deze scriptie was zijn betrokkenheid bij de milieubeweging in onze regio. Zo werkt hij al een aantal jaren mee als redacteur van het milieutijdschrift De Wijde Blik.

Egbert Pelgrim werkt al enkele jaren als vrijwillig medewerker bij het Goois Museum. In die hoedanigheid bereidde hij de tentoonstelling over de Hilversumse Schutterij voor en schreef daarover een brochure die als overdruk in EP 1989/2 werd opgenomen.

Momenteel werkt hij als productie-medewerker bij de Uitgeverij Verloren. Als lid van AP werkt hij mee aan de voorbereiding van de maquette 'Hilversum in 1850' die in het lustrumjaar 1990 gereed moet komen.

Inleiding

Algemeen lijkt in de literatuur over de geschiedenis van Hilversum het misverstand te heersen dat deze stad na de komst van de spoorlijn in 1874 onmiddellijk explosief begon te groeien. De oorsprong van deze legende is voor een groot deel terug te voeren op het Gedenkboek Hilversum 1424-1924, waarin het belang van de spoorlijn ernstig overschat wordt. Recent historisch onderzoek toont echter aan dat de gevolgen aanvankelijk beperkt bleven. Pas in de tweede helft van de jaren '80, maar vooral in de jaren '90 werden de effecten van de spoorlijn merkbaar in de komst van nieuwe fabrieken en de bouw van (arbeiders-)huisvesting. Op deze laatste factoren wil ik graag wat dieper ingaan.

Voor 1850 weinig nieuwbouw
Om te beginnen moet vastgesteld worden dat er in Hilversum vóór 1850 nauwelijks nieuwbouw gepleegd werd, hetgeen overigens een landelijk verschijnsel was. De Lange heeft onderzoek gedaan naar het aantal huizen in die periode¹. Hierbij toonde hij aan dat het aantal huizen na 1732 amper meer steeg en zich stabiliseerde tussen 465 (in 1732) en 490 (in 1809), hetgeen overeenkomt met het aantal van circa 495 huizen in 1832, zoals genoteerd in de oorspronkelijk aanwijzende tafel (OAT) van het kadaster. Deze cijfers hebben overigens betrekking op 'het dorp' (kadastrale sectie G), maar het aantal huizen daarbuiten (bijvoorbeeld rond het Gooise Gat) is verwaarloosbaar.

Lamme en Laroo geven in hun scriptie een overzicht van het woningbestand van na 1850²:

Tabel 1: aantal woningen in Hilversum, 1859-1909. Bron: Lamme en Laroo 1979, p. 150 (op basis van volkstellingen).

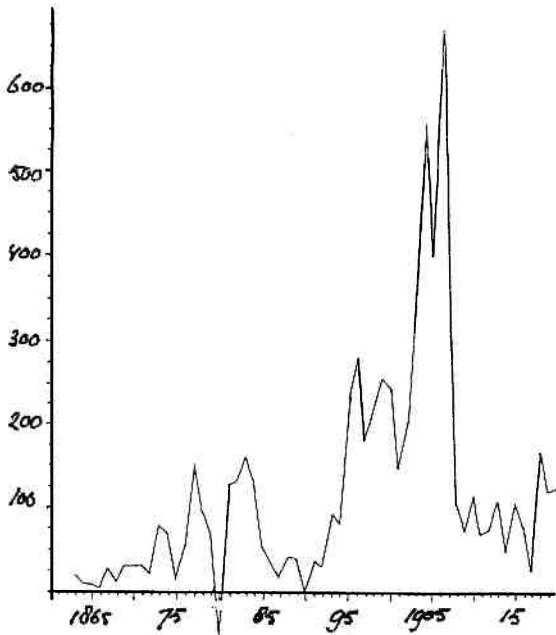
jaar	woningen
1859	63
1869	679
1879	1959
1889	2639
1899	4127
1909	6926

Opmerkelijk in deze tabel is vooral de enorme toename van het aantal woningen (met 1262 stuks) tussen 1869 en 1879. Lamme en Laroo zien deze groei als het gevolg van de komst van de spoorlijn. Echter, de door hen gegeven cijfers voor 1859 en 1869 kunnen niet juist zijn. Allereerst verzuimen zij in hun analyse onderscheid te maken tussen de begrippen 'huis' en 'woning'³. De Lange wijst er nadrukkelijk op dat de toenemende druk op de woningmarkt in de 18e en eerste helft van de 19e eeuw vooral werd op-

gevangen door grote huizen (vaak vroegere boerderijen) op te splitsen in meerdere woningen, in sommige gevallen tot 8 woningen per huis aan toe. Analyse van de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel (OAT) van het kadaster toont dan aan dat er in 1832 al 855 woningen in 495 huizen in 'het dorp' waren en een teruggang van dit aantal tot 636 woningen in 1859 is niet goed voorstelbaar, daar het bevolkingsaantal tussen die jaartallen met circa 34% toenam.

Een andere aanwijzing over het bouwvolume kan gevonden worden in de z.g. Staat 75 van het kadaster, waarin alle veranderingen en hermetingen van kadastrale percelen vanaf 1863 zijn genoteerd. Hieruit is de toename van het aantal percelen in Hilversum te destilleren, hetgeen resulteert in de volgende grafiek:

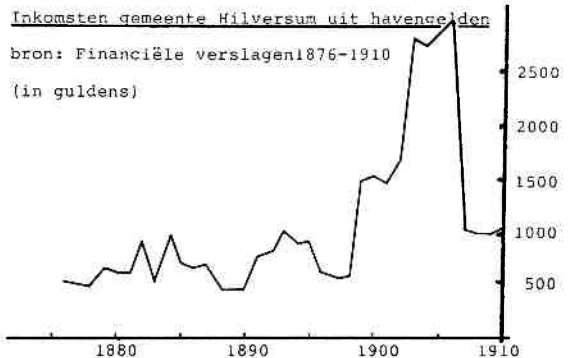
grafiek 2: toename aantal percelen

Het aantal nieuwe percelen (in feite nieuwe perceelnummers) wordt hoofdzakelijk bepaald door het aantal percelen dat gesplitst wordt, waardoor het een redelijk nauwkeurige maat voor de woningbouw vormt. Uit de grafiek wordt dan duidelijk dat de woningbouw in de '70er jaren in het geheel niet zowat even groot was als tussen 1889 en 1899, zoals de cijfers van Lamme

en Laroo suggereren, maar nog niet eens de helft was. Grafiek 2 laat zien dat de belangrijkste bouwperiodes vielen tussen 1895 en 1901 en tussen 1903 en 1907. Dit beeld wordt versterkt als wij kijken naar de grafiek welke Lamme en Laroo op pagina 202 van hun scriptie geven over de inkomsten uit havengelden:

grafiek 3: inkomsten uit havengelden

Wij moeten hierbij bedenken dat na 1874 een groot deel van de fabrieksgoederen per spoor aan- en afgevoerd (het waren met name de fabriekers die al sinds de jaren '50 hadden aangedrongen op een aansluiting op het spoorwagennet, dus het is aannemelijk dat zij er ook gebruik van maakten toen het eenmaal zover was). Het waren vooral bouwmaterialen die per schuit aangevoerd werden⁴, zodat de grafiek, behoudens tariefsveranderingen, in zekere zin de bouwactiviteiten na 1874 weerspiegelt. Ook hier zien we dan een enorme groei van het aantal woningen tussen 1874 en 1880 niet bewaarheid.

Het verschil tussen woningen en huizen

De tabel van Lamme en Laroo betreffende woningbouw dient dus gecorrigeerd te worden. Samen met de cijfers voor de eerste helft van de 19e eeuw, levert dit tabel 4 op (zie de volgende pagina).

Ter verantwoording hiervan: de plotselinge toename na 1869 bij Lamme en Laroo moet verklaard worden doordat hun cijfers van 1879 t/m 1909 betrekking hebben op het aantal *woningen*, de aantallen voor 1859 en 1869 op het aantal *huizen*. De aantallen huizen van 1809 en 1850

tabel 4: woningbouw Hilversum 1809-1909

	Huizen	Woningen	Toename	Index	Inwoners	Bezettingsgraad
1809	490	850		100	3541	4,2
1832	ca 495	855	5 (0,6%)	101	3757	4,4
1850	500	ca. 1000	145 (17,0%)	118	5465	5,5
1859	636	ca. 1272	272 (27,2%)	150	5818	4,6
1869	697	ca. 1394	122 (9,6%)	164	6600	4,7
1879		1959	565 (40,5%)	230	9165	4,7
1889		2639	680 (34,7%)	310	12.470	4,7
1899		4127	1488 (56,4%)	486	19.442	4,7
1909		6929	2799 (67,1%)	815	31.263	4,5

Bron: Lamme en Laroo, 1979, p.150 en de Lange, 1981.

zijn afkomstig van De Lange, het aantal woningen in 1832 heb ik geteld in de OAT van het kadaster. De cijfers t/m 1850 hebben betrekking op sectie G. van het kadaster, dus 'het dorp', de cij-

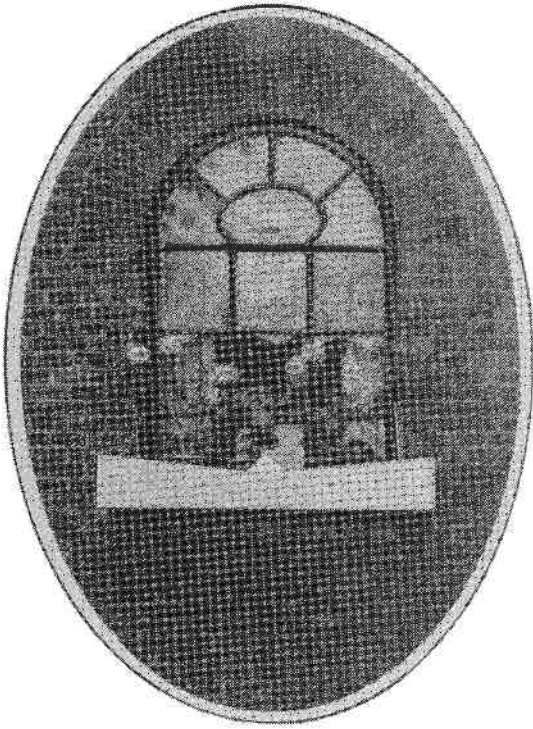
fers van Lamme en Laroo (vanaf 1859) hebben waarschijnlijk betrekking op de gehele gemeente (zij geven hier geen uitsluitel over), maar dit verschil is te verwaarlozen⁵. De cijfers voor de

Kampstraat

In de jaren '60 van de vorige eeuw bebouwde men vooral de open ruimten in het dorp, welke steeds meer buiten gebruik raakten voor de landbouw. Zo werd de Nieuwe Kamp, eens een weiland om het vee te stallen, bebouwd. De straat is nu als Kampstraat bekend. (Tekening M. Betlem, situatie rond 1900, coll. Goois Museum).

KAMPSTRAAT 1900

Schapenkamp

Fragment van een woning aan de Schapenkamp, die door tapijtfabrikteur Veen in 1856 werd gebouwd. De ramen avn deze woningen waren versierd met een schaapje. (Foto Deult, 1937, coll. Goois Museum).

aantallen huizen dienen dan nog omgerekend te worden tot aantallen woningen. De Lange geeft voor 1908 een factor 1,75, d.w.z. gemiddeld 1,75 woning per huis (wij moeten hierbij in het achterhoofd houden dat er enkele tientallen huizen waren die in acht woningen gesplitst waren). Ook voor de OAT kom ik uit op een factor van circa 1,75. Na 1832 neemt de druk op de woningmarkt toe, gezien de stijgende bezettingsgraad tot 1850. Hierdoor zal de verhouding woning/huis ook toegenomen zijn. De Lange schat deze op twee voor 1850, hetgeen aardig kan kloppen daar uit de cijfers van der Aa voor 1843 een factor van 1,9 te berekenen valt. Uitgaande van de factor twee komen wij op circa 1000, 1272 en 1394 woningen voor respectievelijk 1850, 1859 en 1869.

Uit deze min of meer statistische gegevens komt het volgende beeld naar voren. Tot 1850 is er

nauwelijks sprake van nieuwbouw in 'het dorp'. Wel neemt, door opsplitsing, het aantal woningen geleidelijk toe, maar lang niet genoeg om de bevolkingstoename op te vangen. De bezettingsgraad per woning neemt dan ook toe van 4,2 naar 5,5 bewoners. Tussen 1850 en 1859 vindt er wel nieuwbouw plaats in het dorp, hetgeen samengaat met een opbloei van de tapijndustrie. Ook landelijk begonnen de eerste woningbouwverenigingen te bouwen doordat er in deze periode een groeiende belangstelling voor het lot der arbeidende klasse kwam. In Hilversum begonnen fabrikanten woningen te bouwen voor hun arbeiders. Het bekendste voorbeeld hiervan zijn de 52 weverswoningen bij het Achterom, de z.g. 'Schapenkamp', die gebouwd werden op kosten van tapijtfabrikant Gerardus of Gerrit Veen (1797-1863). Deze fabrikant had in 1843 een grote tapijtfabriek laten bouwen aan de Leeuwenstraat, op de plek waar nu de Boekenwurm zit. Deze Gerrit Veen was ook de eerste fabrikant die rond 1845 de tapijthandel met het buitenland begon, aanvankelijk met Duitsland en Denemarken en later ook met andere Scandinavische landen en zelfs Rusland en Oost-Indië. Andere fabrikanten volgden hierin al snel, waardoor we vanaf 1850 al kunnen spreken van een opbloeiende exportindustrie in Hilversum, waarbij vooral de eerste helft van de jaren '50 zich kenmerkt door vele nieuwe investeringen in de tapijtfabrieken. De buitenlandse handel had Gerrit Veen inmiddels geen windeieren gelegd: in 1848 en 1851 moest hij zijn fabriek al weer uitbreiden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij ook de middelen had om ook zijn arbeiders nu eens wat fatsoenlijker onderdak te brengen.

Sterke concentratie in de bebouwde kom

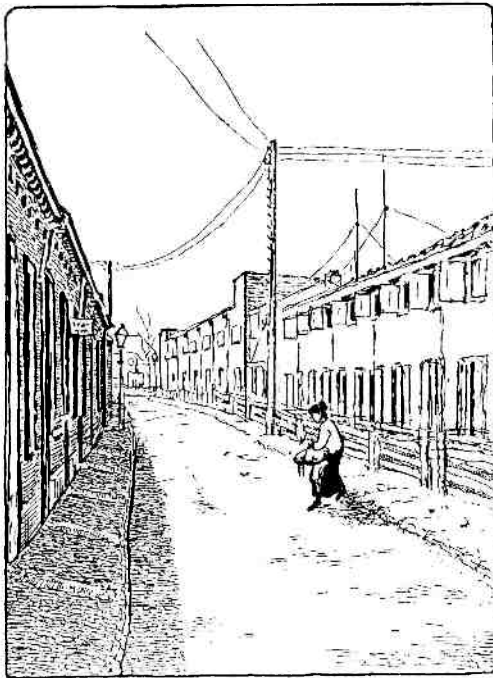
Hoewel de bezettingsgraad van de woningen daalde moeten wij echter geen al te hoge verwachtingen hebben ten aanzien van de kwaliteit van de arbeidershuisvesting. Coronel achtte de situatie in 1863 nog 'diep ellendig', er heerste soms een 'afzigtelijke verwaarloozing'⁶. De nieuwe huizen vonden in deze periode hun plaats op de opengebleven groene ruimten binnen de bebouwde kom van het dorp, vooral aan de oostkant daarvan. Uitbreiding van die kom was voorlopig nog niet mogelijk doordat de omliggende enges nog volop in gebruik waren bij de boeren.

Het dorp bleef tot circa 1885 even groot als het in 1824 (zie de betreffende kaart van Boekschooten, uitgegeven door de Historische Kring Albertus Perk) en vermoedelijk het grootste gedeelte van de 18e eeuw was, een oppervlakte van ongeveer 0,4 km². De liefhebbers onder U mogen uitrekenen wat voor een fabelachtige hoge bevolkingsdichtheid dit oplevert.

Na 1884: bebouwing van de engen

Rond 1884 is het dan eindelijk zo ver dat de landbouw in Hilversum zo ver gedegradeerd is, dat het mogelijk wordt buiten de oude bebouwde kom te gaan bouwen op de engen.

Men begon met de bouw van arbeiderswoningen aan de Oosterstraten en de Nieuwstraten,

2e Oosterstraat

Toen ook de engen niet langer gebruikt werden door de landbouw, kwamen deze beschikbaar voor arbeiderswoningbouw. De huizen aan de linker kant van de tekening van de 2e Oosterstraat, gebouwd rond 1885, getuigen hiervan. De economische crisis van de jaren '80 onderbrak deze activiteiten. De huizen aan de rechter zijde werden dan ook pas rond 1900 gebouwd. (Tekening van Toon de Jong, uit: Tusschen Vecht, Eem en Zee, door Dr Henri Polak, 1934).

doch door de economische crisis van de jaren '80 zakt deze activiteit weer snel in.

Pas in de jaren '90, met name na 1895 komt men tot het bouwen van grote complexen arbeiderswoningen. Daarbij bouwde men in twee richtingen: in zuid-westelijke richting bouwde men verder aan de Oosterstraten en de Nieuwstraten en, na circa 1900 de Bloemenbuurt tot aan de Gijsbrecht. Deze wijken deden hoofdzakelijk dienst als overloop voor het overbevolkte centrum; zij laten zich kenmerken als arbeiderswijken met, in geringe mate, lichte industrie. Veel arbeiders zullen hun werk in het centrum (o.a. veel tapijtfabrieken) gevonden hebben.

Huizen van fabrikanten en speculanten

In oostelijke richting bouwde men het buurtje achter de Vituskerk en 'over het spoor'. Vooral deze laatste wijk, voor het grootste gedeelte na 1900 gebouwd, kenmerkt zich door de aanwezigheid van zware industrie (Ensink, Jaarsma, Ripolin, chemische nijverheid, metaalwaren, etc.). Deze wijk werd hoofdzakelijk gebouwd door de eigenaren van de 'import-industrieën', die zo hun arbeiders onderdak brachten. Ook deze arbeiders kwamen vaak van elders, zodat deze periode tevens een explosieve groei van het bevolkingsaantal laat zien. Een voorbeeld hiervan is E.M. Jaarsma die zijn haarden- en brandkastenfabriek in 1905 inclusief arbeiders van Sneek naar Hilversum overbracht. Voor die arbeiders liet hij aan de Liebergerweg een complex huizen bouwen.

Naast de 'nieuwe fabrikanten' werden na 1895 de speculanten actief. Het bekendste voorbeeld hiervan is bakker Van Dongen, die tussen 1895 en 1898 grote aantallen woningen aan de Kleine Drift en de Bakkerstraat liet bouwen om deze te verhuren aan spoorwegarbeiders en arbeiders van de fa. Van der Horst en de Heus, een grote fabriek voor militaire uitrustingsstukken en lederwaren aan de Stationsstraat, naast de spoorbomen.

Samenvattend kunnen we stellen dat de geschiedenis van de (arbeiders-)woningbouw in Hilversum geen aanleiding geeft te veronderstellen dat de komst van de spoorlijn onmiddellijk aanleiding gaf tot een 'boom'periode. Hooguit

kan men zeggen dat de spoorlijn de komst van nieuwe fabrieken naar Hilversum mogelijk maakte (waardoor nieuwe arbeiderswijken ontstonden), maar dit gebeurde, mede door de economische crisis van de jaren '80, pas na circa 1895 op grote schaal. Hiermede is overigens nog niets gezegd over de villa's en buitenhuizen, die al vanaf ongeveer 1835 gebouwd werden op de Trompenberg en de Boomberg (maar het gaat hier om een relatief gering aantal huizen, zeker in de 19e eeuw) en de ontwikkelingen in het 'Rode Dorp'. Maar wellicht kunnen deze onderwerpen in een volgend artikel nog eens aan bod komen.

NOTEN

- 1 De Lange, Dr P.W.: Oude Hilversumse huizen tot omstreeks 1850. In: TVE, jrg. 11, 1981, p. 238-247.
- 2 Lamme, J. en B. Laroo: Hilversum rond de eeuwwisseling. Bevolkingsgroei tussen 1900 en 1910 in het licht van een gescheiden ontwikkeling. Doctoraalscriptie UvA Hilversum, 1979.
- 3 D.w.z. huis als vrijstaand gebouw, dat gedeeld kan zijn in woningen, d.w.z. zelfstandige wooneenheden.
- 4 Stokvis, S.: De waterverbinding met Hilversum vroeger en nu! In: Wij in Hilversum nr. 80, juli 1972, p. 2702 en Lamme en Laroo, op. cit. p. 203.
- 5 Volgens Van der Aa; Aardrijkskundig woordenboek 1843, p. 599: bij het Gooise Gat + alle verspreid liggende huizen (de villa's) in totaal circa 65 huizen.
- 6 Coronel, S. sr.: In 't Gooi. In: De Gids, 1863, I, p. 468.

Kleine Drift

Ook Over 't Spoor werden vele arbeiderswijken gebouwd, zoals deze aan de Kleine Drift. De tekening werd kort voor de sloop gemaakt. Op de achtergrond is nog net het silhouet te zien van de voetgangersbrug bij de 'grote' spoorbomen. (Tekening: J. Rijlaarsdam, febr. 1960, coll. Goois Museum)

